

ALISHER NAVOIY G‘AZALLARIDA ORIFONA MAZMUNNI BELGILASH MEZONLARI (“XAZOYIN UL-MAONIY” ASOSIDA)

Olimova Dilnoza Komiljonovna
ORCID:0009-0003-3851-3944
Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidagi g‘azallarda orifona mazmunni aniqlash masalasi tadqiq etiladi. G‘azal tarkibida tasavvufiy istiloh va ramzlarning uchrashi uning orifona mohiyatini belgilash uchun yetarli emasligi, bunda matnning umumiy mazmuniy yo‘nalishi muhim ekani asoslanadi. “Xazoyin ul-maoniy”ning to‘rt devonidan tanlangan g‘azallar tahlili orqali Haqqa yo‘nalish, ishqning irfoniy mohiyati, o‘zlik va nafsdan kechish, fano va faqr, suluk, ma‘rifat, vasl va qurb bilan bog‘liq tushunchalarning g‘azal tarkibidagi vazifasi ochib beriladi. Tahlillar ushbu belgilar orifona g‘azalda alohida holda emas, balki o‘zaro mazmuniy aloqaga kirishib, lirik subyektning ruhiy harakatini shakllantirishini ko‘rsatadi. Shu asosda orifona mazmunni belgilashda tasavvufiy birliklarning miqdori emas, ularning matndagi funksiyasi, o‘zaro bog‘lanishi va Haq sari yo‘nalgan yaxlit irfoniy mazmunni yuzaga keltirishi asosiy mezon sifatida belgilanadi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, “Xazoyin ul-maoniy”, orifona g‘azal, tasavvuf, irfoniy mazmun, Haq, ishq, nafs, fano, faqr, suluk, ma‘rifat, vasl, semantik dominant

CRITERIA FOR DEFINING MYSTICAL CONTENT IN ALISHER NAVOI’S GHAZALS (BASED ON “KHAZOYIN UL-MA’ONIY”)

Olimova Dilnoza Komiljonovna
ORCID:0009-0003-3851-3944
Bukhara State University

Abstract: This article examines the issue of identifying mystical content within the ghazals of Alisher Navoi’s collected works, “Khazoyin ul-Ma’oniyy”. It argues that the mere presence of Sufi terminology and symbols within a ghazal is insufficient to define its mystical essence; rather, the text’s overall thematic direction is crucial. Through an analysis of selected ghazals from the four divans of “Khazoyin ul-Ma’oniyy”, the study elucidates the functions of concepts such as orientation toward the Truth, the mystical nature of love, the renunciation of the self and the ego, “fana” (annihilation of the self) and “faqr” (spiritual poverty), the spiritual path (suluk), “ma‘rifat” (gnosis/spiritual knowledge), and union (vasl) and proximity (qurb) to the Divine. The analysis demonstrates that these elements do not exist in isolation within

a mystical ghazal but rather engage in mutual thematic interplay to shape the spiritual journey of the lyrical subject. Consequently, the study establishes that the primary criteria for defining mystical content are not the quantity of Sufi elements, but their function within the text, their interconnections, and their role in creating a cohesive mystical meaning directed toward the Truth.

Keywords: Alisher Navoi, "Khazoyin ul-Ma'oni", mystical ghazal, Sufism, mystical content, the Truth, love, the lower self, annihilation, spiritual poverty, spiritual path, gnosis, union, semantic dominant

KIRISH. Alisher Navoiy g'azaliyotida ishq, inson, dunyo, ruhiy kamolot va tasavvufga daxldorlik ko'pincha bir-biri bilan tutash holda keladi. Shu sabab orifona g'azalni aniqlashda ayrim ramz yoki istilohlarni sanashning o'zi yetarli emas. G'azaldagi obraz va tushunchalar qanday ma'no tizimini hosil qilayotgani, lirik qahramonning ruhiy harakati qaysi manzilga yo'nalayotgani va asarning umumiy mazmunida qaysi g'oya ustunlik qilayotganini aniqlash muhim masaladir.

“Orifona g'azallar oshiqona g'azallardan so'ng eng ko'p tarqalgan turidir. Bunday g'azallarning yetakchi temasi falsafiy masalalardir. Ularning “orifona” deb atalishi ham shundan. Orifona g'azallar tasavvuf va tasavvuf falsafasi bilan bog'liq. Tasavvuf oqimlari, uning maktablari juda ko'p va xilma-xildir. Ammo tasavvuf falsafasi negizida asosiy uch yo'nalishni belgilash mumkin. Bular vajh (misticizm), zuhd (asketizm) va vujudiya (panteizm)dir” [1, 90-91]. Ibrohim Haqqul esa orifona g'azalning mushohada xususiyatiga e'tibor qaratib: “Odatda, orifona g'azallarda hayot voqea-hodisalari va inson qismatiga chuqur nigoh tashlash, kattadir, kichikdir, har narsani fano va baqo holi ila mushohada qilishga da'vat etiladi”, deydi [2, 18]. Mazkur qarashlar orifona g'azalning umumiy nazariy asosini ko'rsatadi. Biroq konkret matnni tasniflashda yana bir savol tug'iladi: tasavvufiy tushuncha g'azalda shunchaki poetik unsur bo'lib turibdimi yoki butun mazmunni boshqarayotgan irfoniylarning bir qismiga aylanganmi? Maqolada shu savol “Xazoyin ul-ma'oniylarning”ning to'rt devonidan tanlangan namunalar asosida tekshiriladi.

Navoiy orifona g'azallarini tasniflashda tasavvufga oid so'z va timsollarning uchrashigina g'azalni tasavvufiy deb hisoblash uchun yetarli emas. Ishq, may, soqiy, dayr, pir, faqr, fano kabi tushunchalar Navoiy lirikasida turli ma'nolarda ishlatiladi. Shuning uchun asosiy e'tibor ularning g'azal mazmunida qanday ma'no olishiga va bir-biri bilan qanday bog'lanishiga qaratilishi kerak. Haqni anglash, o'zlik va nafsdan voz kechish, fano va faqr, botiniy poklanish, ma'rifat, vasl kabi tushunchalar g'azal davomida o'zaro bog'lanib, lirik kechinmani irfoniylarning maqsad sari yo'naltirsa, orifonalik asarning asosiy mazmuniga aylanadi. Demak, g'azalning orifona xususiyatini biror istiloh yoki alohida bayt emas, balki butun matn davomida shakllangan irfoniylarning mazmun belgilaydi. Tahlil uchun sakkizta mezonni ajratdik. Birinchisi, Haq va ilohiy

haqiqatga yoʻnalish. Lirik kechinmaning maʼnaviy manzili Haqni tanish va Unga yaqinlashish bilan belgilanadi. Ikkinchisi, ishqning irfoniy mazmun kasb etishi. Ishq insoniy hissiyot doirasidan chiqib, oshiqni oʻzlikdan kechish va Haq sari yoʻnaltiruvchi kuchga aylanadi. Uchinchisi, oʻzlik va nafsdan kechish. “Men”lik, kibr, tamaʼ, riyo, havas kabi nafsiy holatlardan xalos boʻlish ruhiy kamolot sharti sifatida beriladi. Toʻrtinchisi, fano, faqr va tajarrud. Dunyo bilan bogʻlanish va oʻzlik daʼvosidan uzilish ichki erkinlikning sharti boʻladi. Beshinchisi, suluk va ruhiy kamolot yoʻli. Pir, murshid, solik, yoʻl, manzil, riyozat kabi birliklar bir ruhiy holatdan boshqasiga oʻtish jarayonini ifodalaydi. Oltinchisi, maʼrifat va botiniy idrok. Haq haqidagi anglash qalb, mushohada va ruhiy tajriba bilan bogʻlanadi. Yettinchisi, vasl, qurb va baqo. Ruhiy yoʻlning natijasi Haqqa yaqinlik va visol bilan ifodalanadi. Sakkizinchisi, irfoniy mazmunning gʻazalda yetakchilik qilishi. Yuqoridagi tushuncha va obrazlar oʻzaro bogʻlanib, butun matnning maʼnaviy yoʻnalishini belgilaydi. Bu sakkiz belgining barchasi orifona gʻazalda bir vaqtda uchrashi shart emas. Belgilar sonidan koʻra ularning funksiyasi, oʻzaro aloqasi va lirik subyektini qaysi maʼnaviy manzilga olib borishi muhimdir.

Orifona gʻazalning mohiyatini belgilashda Navoiyning tasavvufga bergan bevosita talqini muhim tayanch boʻlib xizmat qilishi mumkin. “Favoyid ul-kibar”dagi:

Tasavvuf emas zuhdu taqvoyu toat,

Ki, anda riyo yoʻl topar betavaqquf.[3,156]

Gʻazalida tasavvuf zohiriy zuhd, taqvo va toat bilan aynanlashtirilmaydi. Riyodan xoli ubudiyat, ichki taslim va oʻzlik daʼvosining mahvi asosiy oʻringa chiqadi. Gʻazalning mazmuniy qurilishi zohiriy amal, riyodan poklanish, ixtiyor va “men”lik daʼvosining susayishi, Haq vujudida oʻz vujudini mahv etish yoʻnalishida rivojlanadi. Bu yerda Haqqa yoʻnalish, oʻzlikdan kechish, fano va ruhiy kamolot belgilari bir-birini taqozo etadi. Demak, orifonalik alohida istilohning mavjudligida emas, lirik subyektning zohirdan botinga, oʻzlikdan Haq sari izchil oʻzgarishida namoyon boʻladi.

Solikning Haq sari ruhiy harakati “Navodir ush-shabob”dagi :

Ey koʻngul, aylama dahr eski rabotin maskan,

Kim, rabot oʻlmadi hargiz safar ahligʻa vatan. [4, 230]

Matlasi bilan boshlanuvchi gʻazalda muayyan ruhiy yoʻl tarzida tasvirlanadi. Gʻazal boshida dahr “eski rabot”ga qiyoslanadi. Rabot safar ahli uchun vaqtincha qoʻnim joyi boʻlgani kabi, dunyo ham insonning doimiy vatani emas. Shu obrazning oʻziyoq keyingi baytlarda davom etadigan safar motiviga asos boʻladi. Yoʻlning olisligi, uning xatarlarga toʻlaligi, karvondan ajralmaslik haqidagi ogohlantirishlar ham solik oldida turgan ruhiy sinovlarni anglatadi. Navoiy bu yoʻlni mavhum holda tasvirlamaydi. “Yoʻl erur jodai shar” deya uning shariatdan boshlanishini koʻrsatadi. Ubudiyat, farz va sunnat esa solikning bu yoʻldagi tayanchi sifatida tilga olinadi. Keyingi baytlarda safarning maqsadi ham oydinlashadi: yoʻl ahli “Dilbar vasli”ni tilab

harakat qiladi. Demak, g'azalda safar shunchaki dunyoning foniyligini anglash emas, balki ma'lum bir maqsad - Haqqa yetishish istagi bilan bog'langan. G'azalning keyingi qismida ishq vodiysi tasviri ruhiy safarning yanada murakkab bosqichini ochadi. Bu yo'lni bosib o'tishda solik uchun eng katta to'siq tashqi xavflar emas, balki uning o'z "o'zluk"idir. "O'zluk ila mushkil erur qat'i aning" misrasi aynan shu fikrni ifodalaydi. Shuning uchun ham o'zlikdan kechish g'azalning asosiy irfoniy talablaridan biriga aylanadi. "G'ayr naqshi"dan ko'ngil lavhini tozalash haqidagi bayt esa bu jarayonning botiniy mohiyatini yanada ochadi: qalb Haqdan o'zga bog'liqliklardan poklangandagina unda Yor qoladi. Maqta'dagi "foniysi mahz" bo'lish talabi g'azal davomida tasvirlangan ruhiy yo'lning yakuniy nuqtasini belgilaydi. Navoiy faqr yo'lga kirishni fano bilan bevosita bog'laydi. Shu jihatdan g'azaldagi dahr, safar, shariat, ubudiyat, Dilbar vasli, ishq vodiysi, o'zluk, g'ayr, faqr va fano tushunchalari alohida-alohida qo'llangan tasavvufiy istilohlar bo'lib qolmaydi. Ular bir-birini davom ettirib, solikning Haq sari ruhiy harakatini yaxlit holda ifodalaydi. Aynan shu ichki izchillik ushbu g'azalning orifona mohiyatini belgilovchi asosiy xususiyatlardan biridir.

"G'aroyib us-sig'ar"dagi "Dema, ne sud erur o'lmoq fano harimig'a xos" [5,157]deb boshlanuvchi g'azalda ruhiy yo'lning markaziga o'zlik va nafs masalasi qo'yiladi. Navoiy fano ahliga mansublikni tashqi da'vo bilan emas, insonning o'z "men"idan xalos bo'lishi bilan belgilaydi. Mazkur g'azalda o'zlik → fano → maqsud → nafsni yengish → ishq → rizo → ixlos tarzidagi mazmuniy harakat yuzaga keladi. Ayniqsa, nafsni yengishning "ishq shar'i" bilan bog'lanishi ishqning oddiy hissiy kechinma emas, insonni o'zlikdan chiqaruvchi irfoniy kuch sifatida talqin etilganini ko'rsatadi. G'azalning orifona mohiyati fano so'zining o'zida emas, o'zlik va nafsdan xalos bo'lishning ishq vositasida maqsud sari yo'naltirilgan yaxlit ruhiy jarayonga aylanishidir.

"Badoye' ul-vasat"dagi "Dashti fanoki mo'rcha yo'q sherlarga saf" [6, 162] deb boshlanuvchi g'azal esa o'zlikdan kechish bilan ma'rifat o'rtaqidagi bog'lanishni aniq ko'rsatadi. G'azalda fano sahrosi, ko'ngil sahifasidan o'zlikni mahv etish, "man arafa" ishorasi, faqr, bahri fano va duri maqsud bir mazmuniy yo'nalishda keladi. G'azalda o'zlikni mahv etish → "man arafa" siri → ma'rifat → faqr → fano → maqsud → ishq tarzidagi mazmuniy harakat shakllanadi. "Man arafa" iborasi bu yerda alohida diniy-hadisiy hukm sifatida emas, g'azal matnidagi irfoniy ishora sifatida talqin qilinmoqda. Muhimi, o'zlikdan kechish ma'rifatga, faqr va fano esa "duri maqsud"ga eltuvchi jarayon sifatida beriladi. Shu sabab g'azalning orifonaligi alohida tasavvufiy birliklarning ko'pligidan emas, ularning sababiy va maqsadli bog'lanishidan yuzaga chiqadi.

"Favoyid ul-kibar"dagi "Ishq aro kuymak ishim, qayda menu qayda xirad" [3,64]deb boshlanuvchi g'azalda esa ishqning irfoniy-ma'rifiy vazifasi markazga

chiqadi. Ishq aqlga qarshi qo'yilgan hissiy kuch emas, tajalli, fano va birlikni anglashga olib boruvchi "muallim" sifatida tasvirlanadi. G'azalning mazmuniy yo'nalishi ishq → tajalli → fano → ma'rifat → Zot → birlikni anglash tarzida rivojlanadi. Tur va tajalli ishorolari ishqni oddiy oshiqona tuyg'u doirasidan chiqaradi; "ishq - muallim", "aql - tifi", "fano - lavh" munosabati esa ishqning ma'rifiy vazifasini ochadi. Keyingi baytlarda fikr Zot va ko'plik ortidagi birlik masalasiga o'tadi. Demak, ishqning orifona mohiyati uning nomlanishida emas, lirik subyektning qaysi ruhiy va ma'rifiy manzilga olib borishida namoyon bo'ladi.

Mazkur kuzatuvlar sakkiz belgini o'zaro teng va turg'un mezonlar sifatida emas, yagona irfoniy jarayonning turli tarkibiy qismlari sifatida tushunish zarurligini ko'rsatadi. Nafs, o'zlik va g'ayrga bog'liqlik ko'pincha ruhiy to'siq vazifasini bajaradi. Ishq, faqr, tajrid, pir tarbiyasi va suluk bu to'siqdan o'tishning harakatlantiruvchi vositalariga aylanadi. Fano o'zlikning o'zgarish bosqichini, ma'rifat, tavihid, vasl va qurb esa ruhiy harakatning maqsad va natijasini belgilaydi. Shu sabab orifona g'azalda mazmun bir nuqtada turmaydi. Lirik subyektning holati baytdan baytga o'zgarib, to'siqdan poklanishga, poklanishdan o'zlikdan kechishga, undan esa Haqni anglash yoki Unga yaqinlashish sari rivojlanadi.

XULOSA. Tadqiqot natijasida Navoiy g'azallarida orifonalikni aniqlash uchun alohida tasavvufiy istiloh yoki obrazga tayanish yetarli emasligi aniqlandi. Orifona mazmun Haq, ishq, o'zlik, nafs, fano, faqr, suluk, ma'rifat, vasl kabi tushunchalarning matn ichidagi funksional va semantik aloqasi orqali yuzaga chiqadi. Tahlil uchun ajratilgan sakkiz belgi qat'iy miqdoriy tasnif emas. Ularning barchasi har bir g'azalda bir xil darajada namoyon bo'lishi shart emas. Muhimi, mavjud belgilar lirik subyektning ruhiy harakatini qanday tashkil etishi va g'azalning umumiy mazmunini qaysi ma'naviy manzilga yo'naltirishidir.

Demak, Navoiy orifona g'azallarini farqlashda asosiy savol "g'azalda nechta tasavvufiy so'z bor?" emas, balki "g'azaldagi tushuncha va obrazlar qanday ma'no tizimini hosil qilib, lirik kechinmani qayerga yo'naltirmoqda?" tarzida qo'yilishi lozim. Mazkur yondashuv orifonalikni matnning yaxlit poetik-semantik qurilishi asosida tahlil qilish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nosirov O., Jamolov S., Ziyoviddinov M. O'zbek klassik she'riyati janrlari. - Toshkent: O'qituvchi, 1979. - B. 90-91.
2. Haqqul I. Navoiyga qaytish. - Toshkent: Fan, 2007. - B. 18.
3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik. 6-tom: Xazoyin ul-maoniy. Favoyid ul-kibar. - Toshkent: Fan, 1990.
4. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik. 4-tom: Xazoyin ul-maoniy. Navodir ush-shabob. - Toshkent: Fan, 1989.

5. . Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 tomlik. 3-tom: Xazoyin ul-maoniy. G‘aroyib us-sig‘ar. - Toshkent: Fan, 1988.
6. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 tomlik. 5-tom: Xazoyin ul-maoniy. Badoye’ ul-vasat. - Toshkent: Fan, 1990.